

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

на правах рукопису

МАШКІН Олександр Миколайович

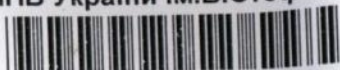
ІСТОРІЯ ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ АКЦІОНЕРНИХ
ОБ'ЄДНАНЬ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРЬСЬКОМУ
МАШИНОБУДУВАННІ УКРАЇНИ /XIX - поч. XX ст/

07.00.02 - історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1995

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті історії України НАН України

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор Сарбей Віталій Григорович

Офіційні опоненти:

1/ доктор історичних наук Кругляк Борис Абрамович

2/ кандидат історичних наук Дерев'янкін Тимофій Іванович

Провідна організація – Харківський державний університет

Захист відбудеться "28" квітня 1995 року о 14 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д0 І6.3І.0І по захисту
дисертації в Інституті історії України НАН України /адреса:
25200І, Київ-І, вул. М.Грушевського,4/

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту історії
України НАН України, адреса: 25200І, Київ-І, вул.М.Грушевського,4

Автореферат розісланий "20" березня 1995 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Пінчук Ю.А.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Актуальність теми дослідження. Сучасний стан економіки України вимагає детального вивчення самої пргроди функціонування приватновласницької ініціативи, без чого неможливе не лише створення цивілізованого суспільно-політичного ладу, але й скільки-небудь успішне функціонування в державі нормальних виробничих відносин.

Важливою складовою частиною даного процесу слід вважати осмислення досвіду в цьому плані тих поколінь, що жили в Україні ХІХ – початку ХХ ст. й створили тут, попри все, досить досконалий народногосподарський комплекс, головним правилом якого був принцип "товар – гроші – товар", а методом – залучення до промисловості якомога більшої кількості вільних капіталів /шляхом заснування в найбільш перспективних галузях її різного роду дольових об'єднань та товариств/. Тому об'єктом дослідження обрано історію акціонування сільськогосподарського машинобудування на всій території Наддніпрянської України під владою Російської імперії з точки зору головних причин, безпосередніх передумов та самої динаміки конкретного перебігу цього процесу в основному в хронологічних рамках ХІХ – початку ХХ ст.

Хронологічні межі роботи на вказаній території, яку М.Грушевський та його послідовники в українській історіографії звичайно називали Великою Україною, збігаються, з одного боку, з часом появилення в даній сфері перших "кумпанств" /початок ХІХ ст./, а з другого – з відкриттям бойових дій Першої світової війни /серпень 1914 р./, коли підміна мирних умов існування галузі цілою низкою мобілізаційних заходів означала, по суті справи, кінець нормального еволюційного її розвитку.

Стан наукової розробки проблеми. Слід відзначити, що окремих праць, присвячених акціонуванню сільськогосподарського машинобу-

дування України, ще не написано. Проте в науковій літературі є ціла низка монографій, різнобічне використання яких може принести чималу користь при висвітленні нашої теми.

Перші публікації, в яких порушувалося питання про необхідність створення на Україні дольових асоціацій, вийшли з-під пера професора Харківського університету В.Н.Каразіна, котрий, будучи одним з фундаторів "Филотехнического в пользу домоводства полуденных губерний общества на акциях" /1811 - 1812 роки/, вважав останнє дійовим засобом покращення загального стану сільського господарства Слобожанщини¹. Деякі факти про відкрите на початку 30-х р.р. "Луганское образцовое хозяйство на паях" і збудовану ним механічну майстерню знаходимо у брошурі П.Муханова². Проблеми фінансової звітності "Общества сельского хозяйства Южной России", ряд керівних діячів якого оприяли створенню деяких машинобудівних "закладів" Новоросії, зачеплено в одній з робіт І.Горлова, а об'єднання в тимчасові спілки кустарів - виробників землеробських знарядь Волині та Київщини - Бунге. Крім того, про окремі моменти практичної діяльності таких визначних фабрикантів сільськогосподарського реманенту дореформенної епохи, як брати Бутенюк, Яхненко-Симиренко, "Спей и К^о", писали в 40-50-і роки XIX ст. І.Платонов, О.Турчанович, І.Журавський³. В цілому, однак, всі ці свідчення носили ще характер розрізнених фрагментарних повідомлень, мало опертих на серйозну джерельну базу.

¹ Див.: Каразин В.Н. Известие Филотехническом Обществе. - Харьков, 1811.

² Муханов П. Памятная книжка для ховяев. - М., 1838.

³ Див.: Горлов И. Обзорение экономической статистики России. - СПб., 1849. - С.169; Платонов И. О мерах, принятых в России к поощрению и усовершенствованию сельского хозяйства вообще. - СПб., 1839. - С.26; Журавский И. Статистическое описание Киевской губернии, - В 3-х ч. - Ч.Ш. - СПб., 1852. - С.186.

В другій половині XIX ст., з розвитком внутрішнього ринку й переміщенням центрів сільськогосподарського машинобудування з великоруських та західних губерній на Південь Російської імперії, Україна робиться об'єктом підвищеної уваги також і з боку дослідників-професіоналів. Наприклад, доцент Санкт-Петербурзького Технічного Інституту О.С.Ершов у спеціально написаному в 1863 р. нарисі про долю машинобудування Імперії взагалі, детально зупинився на питаннях технічної озброєності, кількості зайнятих й ринку збуту готової продукції існуючих тут дольових товариств саме агро-технічної спеціалізації¹. Приблизно в такому ж ракурсі вирішували проблему професор В.Черняев /70 - 80-ті р.р./ та інженер-технолог Н.Лабзін /80 - 90-ті р.р.XIX ст./². А перші роки наступного, XX століття, привнесли окди ще цілу низку нових імен - так, Літошенко та Кафенгауз розглядали сільськогосподарське машинобудування в Україні й ті акціонерні об'єднання, що тут діяли, з точки зору введення протекціоністських митних тарифів на імпортне устаткування, Арцибашев - у порівнянні зі станом аналогічної справи у США, Скородинський та Прилежасев - при висвітленні відповідно питань про використання металевих виробів в селянських господарствах Півдня Росії та діяльності повітових земств

---

¹ Ершов А.С. Обзор машиностроительных заведений в России // Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. - В 2-х ч. - Ч.П. - СПб., 1863. - С.С.70-84.

² Черняев В. Русское сельскохозяйственное машиностроение. - СПб., 1881; Лабзін Н.Ф. Машины и аппараты // Историко-статистический обзор промышленности России. - В 2-х т. - Т.П. - СПб., 1886. - С.С.1-100 /Группа IX/.

Київської губернії¹.

Деякою мірою зачіпалася дана проблема й у з'явившихся тоді ж роботах авторів-марксистів. Зокрема, В.І.Ульянов /псевдоніми: Н.Ільїн, Ленін / у своєму "Розвиткові капіталізму в Росії" велими вдало змалював стан галузі в материкових повітах тодішньої Таврійської губ., пов'язуючи зародження в ній нових прогресивних тенденцій з рівнем розвитку місцевого внутрішнього ринку, а появу тут підприємств колективної власності - з цим останнім².

У вивченні ж теми за радянських часів більш-менш чітко виділяються три послідовні періоди. Перший з них припадає приблизно на 1919 - 1932 р.р., коли історією російського сільськогосподарського машинобудування займалися О.Ізмайловська, Г.Циперович та В.Зибковець - автори, які не тільки вперше після жовтня 1917 року ввели в науковий обіг значну частину нових архівних джерел /про участь підприємців-машинобудівників в монополізації промисловості, тощо/, але й вдалися до розгляду стану виробництва агрономічних знарядь в губерніях Подільській, Київській, Волинській, Харківській та Полтавській.³

Другий етап охоплює кінець 50-х - середину 60-х р.р. ХХ ст.

¹ Див.: Литошенко Л.Н. Таможенное обложение в России сельскохозяйственных машин и орудий и его значение для русского сельского хозяйства // Труды Харьковского общества сельского хозяйства. - Вып. I. - Харьков, 1909; Кафенгауз Л.Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. К вопросу о пошлинах на сельскохозяйственные машины. - Харьков, 1910.

² Ленин В.И. Развитие капитализма в России // Полн. собр. соч. - Т.3.

³ Див.: Циперович Г. Синдикаты и тресты в России. - М., 1919. - С.С.114-116; Измайловская Е. Русское сельскохозяйственное машиностроение. - М., 1920; Зибковец В.Ф. К вопросу о возникновении заводов сельскохозяйственного машиностроения в России. - Л., 1932.

Саме тоді український дослідник О.І.Гуржій в цілій низці праць про долю регіонального сільського господарства досить детально зхарактеризував механічну майстерню "Яхненко-Симиренко" в м-ку Городищах Київської губ., заводи Фендеріха і С.Лільпопа /згодом - відповідно "Белліно-Фендерих" та "Лільпоп, Рау і Левенштейн"/, а також склади /пізніше - фабрики/ Сіменова - Гальске /Київ/ й Саде /"Гельферіх-Саде" /у Харкові /¹. В.К.Яцунський в одному з розділів своєї статті "Велика промисловість Росії у 1790-1860рр." /"Акціонерні компанії в промисловості"/, розмірковує про шляхи створення в галузі дольових співтовариств, виділив тут два напрямки - відкриття нових фірм, так би мавити, на пустому місці, або ж переростання в них /шляхом розширення та технічної реконструкції/ підприємств одноособової власності². Про заводи Сангушко-Варда, "Л.Тальяфер і К⁰", Джона Грієвза, "Нейфельд і К⁰" писав в той час також О.О.Нестеренко. А дослідник перехідного періоду від кустарно-ремісничої майстерні до мануфактури П.К.Федоренко показав, що "кумпанства" рудників-залізоборів XVIII ст. з'явилися на Україні головним чином завдяки прагненню їх засновників одержати фінансову підтримку центральної адміністрації. З точки зору розвитку загального машинобудування у тодішньому СРСР торкалися нашої теми Я.С.Розенфельд та К.І.Клименко³.

¹ Гуржій О.І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. - К., 1954. - С.С.218-226.

² Див.: Яцунский В.К. Крупная промышленность России в 1790-1860 г.г. // Очерки экономической истории России в первой половине XIX в. - С.С.215-217.

³ Див.: Нестеренко О.О. Развитие промышленности на Украине - В 2-х ч. - Ч.І. - К. 1959., Ч.ІІ. - К., 1962; Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины в XVII-XVIII в.в. - М., 1960. - С.76; Розенфельд Я.С., Клименко К.И. История машиностроения СССР. - М., 1961.

Кілька узагальнюючих робіт, що так чи інакше стосуються історії акціонування сільськогосподарського машинобудування України XIX - початку XX ст., з'явилися і в період 1971-1982 років. О.М.Пономарьов вбачав причину створення дільових об'єднань серед тих же ковалів Лівобережжя в намаганні останніх уникнути закріпачення й повідомляв цікаві відомості про кількість зайнятих й ринки збуту готової продукції деяких асоційованих виробників сільськогосподарського реманенту за доби зародження на Україні капіталістичних відносин /Ю.Мазуренко - А.Афанасьєвої, братів Медвідь, таке інше/¹. В зв'язку з технічною революцією ряд заводів провідних фірм вказаного профілю /"Р.і Т.Ельворті", "Я.Я.Кол", "Леш і Вальман"/ згадується в монографії Л.Г.Мельника, причому автор цілком слушно вважає, що більшість з них почала своє функціонування з невеликих ремонтних майстерень. О.І.Дружиніна, говорячи про економічне життя Новоросії 20-60 р.р. XIX ст., висунула думку про пряму залежність між еволюцією хліборобства Півдня України в умовах наростаючого дефіциту робочих рук останніх пореформених десятиліття й виникненням тут таких значних заводів по виробництву сільгоспзнарядь та машин, як "І.І.Ген", "Фальк", ряд інших². Деякі підрахунки щодо кількості підприємств в різних регіонах України містяться також в кандидатській дисертації З.Д.Ясман³.

Джерельна база роботи. Вона використані при написанні дисер-

¹ Пономарьов О.М. Развитие капиталистических отношений в промышленности Украины XVIII ст. - Львів, 1971. - С.30.

² Див.: Мельник Л.Г. Технический переворот на Украине у XIX ст. - К., 1972. - С.96; Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 г.г. - М., 1981. - С.С.147, 160.

³ Ясман З.Д. Возникновение сельскохозяйственного машиностроения в крепостной России. // Дис.на соиск.уч.степени канд.истор.наук. - /Автореферат/. - М., 1970.

тації джерела можна поділити на дві категорії – опубліковані статистичні видання та документи, що досі зберігаються в архівосховищах. Серед перших особливо знадобилися відомості про мануфактури за 1812, 1815–1821 р.р., а також виданий вже за радянських часів збірник, привячений історії робітничого класу України від середини XVIII до другої половини XIX ст.¹ /зіставлення даних цих першоджерел допомагає у висвітленні подій дореформеної доби/, білетні державних відомств та різного роду суспільних організацій Імперії /огляди, підготовлені працівниками міністерства промисловості і торгівлі, праці товариств по оприянню вітчизняній промисловості, нотатки Російського технічного товариства, звіти губернських статистичних комітетів, т.ін./, статистичні видання /серед яких своєю інформативністю вирізняються, по-перше, військово-статистичні огляди Російської імперії та матеріали для географії й статистики окремих областей її, зібрані офіцерами Генерального Штабу², по-друге – збірники даних стосовно російської кустарно-реміоничої та мануфактурно-заводської промисловості починаючи з 1832 й закінчуючи 1914 роком, й то-третє – книги обліку акціонерно-пайових підприємств за 1872–1911 р.р.³/. Опанування всіх їх /а це близько 120 одиниць зберігання різного формату та обсягу/

¹ Див.: Ведомость о мануфактурах в России за 1812г. – СПб., 1814; Статистические ведомости о состоянии российских мануфактур с 1815 по 1821 годы. – СПб., 1825.

² Див.: Военно-статистическое обозрение Российской Империи. – Т.ХІ. – Ч.2. – Таврическая губ., – СПб., 1849; Т.ХІ, ч.4. – Екатеринославская губ. – СПб., 1850; Т.ХІІ, ч.І. – Харьковская губ., – СПб., 1850; Т.ХІІ, ч.2. – Черниговская губ. – СПб., 1851; т.ін.

³ Див., наприклад: Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 г. – СПб., 1893; Акционерно-пайные предприятия России. – М., 1913.

дало змогу авторові не лише написати сам текст роботи, але й укласти 35 присвячених різним аспектам історії акціонування галузі таблиць до нього.

Неопубліковані матеріали, що досить компактно розміщуються в Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі та Центральному державному історичному архіві України в м.Києві, також можуть бути розподілені на декілька груп, з-поміж яких найважливішими для нас слід вважати фонди 274, 301, 313, 347, 385, 1439 /місцеві губернські жандармські установи/ ЦДІА в Києві та фонд 1282 /Канцелярія міністра внутрішніх справ/ РДІА в Санкт-Петербурзі /де головним чином й осідали відомості про вої без виключення промислові підприємства України/, звіти фабрично-заводської інспекції /як такі, що містять вельми точні щорічні дані стосовно кількості зайнятих, об'ємів випуску готової продукції, технічного оснащення та ринків збуту більшості фабрик та заводів сільськогосподарського машинобудування України/, епістолярія самих промисловців. В цілому джерельна база дозволяє досягти поставленої мети дослідження, яку у загальних рисах можна сформулювати так: визначити основні причини та дослідити головні передумови усуспільнення галузі, вивчити еволюцію та етапи становлення різного виду дольових об'єднань.

Для виконання наміченого завдання використано такі методи гуманітарних досліджень: історичне порівняння, логічна послідовність, періодизація самого викладу /в даному випадку – розподіл його на кустарно-ремісничий, мануфактурний та фабрично-заводський періоди/, об'єктивність.

Наукова новизна дисертації зумовлена тим, що:

- зроблено спробу прослідкувати безпосередній зв'язок між розвитком внутрішнього ринку України та зародженням процесу ак-

ціонування в одній з провідних тут ланок промисловості вказаного періоду – сільськогосподарському машинобудуванні;

- доводиться існування прямої залежності між підвищенням попиту на вдосконалену сільгосптехніку з боку регіонального сільськогосподарства та необхідністю широкого налагодження місцевого виробництва її;

- з точки зору історичного детермінізму в єдиний ланцюг з'єднані вища концентрації робочої сили й централізації капіталів серед одноособових власників галузі та поява в ній пайових організацій;

- акумульовано старі відомості та залучено деякі нові дані щодо кількісної динаміки створення тут спітовариств;

- сам процес акціонування подається стадійно, у вигляді поступової зміни найпростіших форм /архаїчні союзи/ формами більш досконалішими /командитні організації, пайові фірми та компанії/;

- виділено та проаналізовано головні мотиви попередньовказаних змін;

- показані питома вага та внесок акціонованих підприємств в загальнонавальне виробництво агрономічної техніки України.

Практична значимість роботи полягає в тому, що результати її можуть бути використані під час підготовки як окремих досліджень, так і узагальнюючих праць з соціально-економічної історії України.

Апробація дисертації. Основні наслідки дослідження були викладені автором на сторінках одного з зібрань наукових праць Інституту історії України НАН України, у збірнику "Історичні дослідження" /серія – "Вітчизняна історія"/, а також у повідомленні на конференції – "Взаємодія технічного і соціально-економічного розвитку за доби капіталізму" /Свердловськ, 1989 р./.

"Молодь і актуальні проблеми історичної науки" /Київ та Чернівці, 1989 р./, "Перша російська революція 1905–1907 років у світлі нового історичного мислення" /Горлівка, 1990 рік/, "Проблеми історії національного руху на Україні до 1917 року" /Київ – Миколаїв, 1992 р./.

Структура дослідження побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел й літератури, а також 35 таблиць до тексту, що подаються у вигляді Додатку. Перший розділ присвячено аналізу причин усупільнення галузі, другий – висвітленню конкретних передумов його, в третьому розглянуто динаміку розвитку самого процесу акціонування сільськогосподарського машинобудування України за доби промислового капіталізму. Розділи поділено на параграфи, що допомагає глибше розкрити зміст дисертаційного дослідження в цілому.

У Вступі міститься обґрунтування вибору теми дисертації, визначені мета і об'єкт дослідження, зроблено огляд використаних джерел.

Перший розділ "Основні причини усупільнення галузі". Приблизно з кінця XVIII – початку XIX ст. в структурі сільського господарства України намітився цілий ряд прогресивних змін, що найшло своє відображення перш за все у землеробстві. Так, значно зросли розміри посівів основних зернових й технічних культур, збільшилися площі під садами та виноградниками. В той же час кардинальні зрушення відбулися у тваринництві, додатковий поштовх для поступальної еволюції отримали лугівництво та травосіяння.

Зумовлена цим поява лишків сільськогосподарської сировини та кормів оприяла, в свою чергу, зародженню на Україні нових галузей промисловості та більш активному втягуванню регіону в сис-

тому не тільки внутрішньої, але й зовнішньої торгівлі. Небачено-го розвитку набули тут гуральництво, млинарство, видобуток цукру та крохмалу, виробництво цигарок, пиво – та медоваріння, приготування сиропів, лимонадів, фруктових вод, технічних барвників, зріс товарообіг як між дев'ятьма губерніями України під владою Російської імперії, так і вивіз місцевих виробів у внутрішні райони Імперії та за кордон. І все це з року в рік потребувало щоразу більшої кількості продукції аграрного сектору.

Подібне положення у сфері попиту неминуче вимагало інтенсифікації праці селянина та землевласника, що стало особливо помітним з того часу, коли на Україні були освоєні всі наявні пустиші та залежі. Після цього безпосередній виробник змушений був вдатися спочатку до угноєння та використання мінеральних добрив, до введення плодо-сіменної системи та кормового травосіяння, а потім – перейти до вдосконалення наявної та примінення сучасної як для свого часу сільськогосподарської техніки.

В першу чергу зазнали якісних змін деякі традиційні знаряддя. Наприклад, протягом XIX – початку XX ст. відбулася помітна модифікація наявних плугів, оох, борін, інструментів по догляду за городиною в напрямку все більшого пристосування їх до місцевих умов хазяйнування, причому домінуючу роль тут відігравала діяльність великої групи винахідників, раціоналізаторів та ремонтерів. З іншого боку, серед населення стали розповсюджуватися молотарки, віялки, сівалки, снопов'язалки, травокосарки, апарати для молочарства, таке інше, головними постачальниками яких на Україні були привізні торгівля й – в меншій мірі – провісительська діяльність пропагандистів з числа місцевої інтелігенції.

Все це дозволило створити в регіоні певний парк агрономічних знарядь, збільшити інтенсивність використання машин на одиницю

площі й навіть деякою мірою розповсюдити їх серед різних прошарків вітчизняного села. Однак висока собівартість іноземних моделей, поруч з воєю таки загальною низькою ефективністю дофабричної модернізації наявного реманенту вели до того, що значна кількість українців не мала змоги купувати їх, а інша змушена була користуватися типами вельми примітивними. Й виправити це положення /тобто, дати достатнє число відносно дешевої та добротної сільгосптехніки/ могло лише національне машинобудування відповідного профілю.

Другий розділ, "Безпосередні передумови асоціювання сільськогосподарського машинобудування України", присвячено розглядові тих процесів, що відбувалися в галузі після появи тут перших підприємств одноособового володіння - тієї форми розпорядження майном, між якою та акціонуванням ніяких проміжкових етапів не було.

Вже серед індивідуальних власників намічається чітко виражене прагнення до централізації капіталів. Наявне на мануфактурній й навіть ще на ремісничій стадіях розвитку виробництва, воно особливо рельєфно проявляє себе на етапі машинної індустрії. Саме тоді в галузі починають впевнено домінувати заводчики, основні та оборотні фонди в яких досягали вищої межі - відповідно від 10 до 25 та від 145 до 900 тис.крб., а вплив чисельного середнього прошарку поступово відходить на задній план. Разом з тим в ході дослідження нами не виявлено жодної особи, яка б самостійно вносила сюди більш ніж 1,2 млн.крб., й це дає вої підстави обмежити максимальні показники цього роду для фабрикантив-індивідуалів саме даною сумою. Вищі ж цифри характерні лише для пайової власності.

Мала місце також концентрація тут головних засобів праці. Вже на кустарному етапі промислової еволюції деякі ремісники ви-

користували значну кількість горнів, домниць, фужерів для плавки, кірок, лопат та іншого устаткування, переважна більшість мануфактуристів - вдосконалені у різний застіб плавильні печі та тяжкі ковальські молоти, самохідні ступи для подріблення породи, гідралічні колеса, преси, піддувала, а всі без виключення фабриканти - такі найсучасніші їм самим апарати, як локомотиви, парові двигуни, вагранки, вентилятори, верстати провідних зарубіжних та російських фірм. Але обмежені розмірами власних основних та оборотних коштів /див. вище/, вони водночас не могли задіквати їх більш ніж 90-100 одиниць на кожне підприємство /що було властиве, знову ж таки, тільки акціонерам/.

З перших десятиліть XIX ст. активізувався й процес зосередження на підприємствах персональної належності робочої сили. Так, вже на деяких руднях працювало від 10 до 24 /при нормі в 7-8/, на окремих мануфактурах - 77-98 /при нормі в 14-20/ чоловік. А серед фабрикантів та заводчиків навіть у групі найдрібніших не було жодного, хто б залучав до праці менш ніж 6 - 9, серед середніх домінували ті, хто тримав 45 - 70, а до категорії найбагатіших відносились володарі, які забезпечували платнею 140 - 220 робітників /втім, остання цифра була знову ж таки максимальною/.

Про поступальний рух українського сільськогосподарського машинобудування по шляху до укрупнення окремих фабрик свідчать в цей час й другорядні показники. Якщо, наприклад, ті ж рудні робили лише такий простий господарський реманент, як ціпи для молотби, дерев'яні плуги, борони, граблі, сапи, лопати, сошники, то мануфактури освоїли вже виробництво косуль, корпусних м'ялок, молотарок, сівалок, а механічна індустрія - серійний випуск ще більш ніж 30 видів різного роду моделей. В той же час,

коли кустар намагався триматися якомога ближче до родовищ сировини та палива, а мануфактурист - до джерел гідроресурсів, заводчик відкривав підприємство, орієнтуючись виключно на наявність ринків збуту готової продукції /однак й в даному випадку освоїти найбільш складні моделі - по типу сталевих механічних плугів Феллуера - вдалося лише акціонованим виробникам/.

Третій розділ "Зародження, становлення та розвиток різного роду дольових об'єднань". Намагання власників -індивідуалів позбулися деяких вад одноособового способу розпорядження нерухомістю /як то неможливість значно і враз збільшувати розміри основних та оборотних фондів, наймати додаткову робочу силу, регулярно модернізувати обладнання, оперативно реагувати на зміни потреб внутрішнього ринку щодо асортименту, див. вище/ опричинило появу в їх середовищі різних типів пайових угруповань.

Першим видом колективних товариств слід вважати, за нашими опостереженнями, побудовані за схемою "Іванов + Петров", "Батько + син" й тому подібне так звані архаїчні союзи, які, з'явившись ще серед кустарів та мануфактуристів, набули значного поширення у фабрикантів до- та пореформенної доби - так, всій Україні були відомі імена І. та Н. Бутенопів, братів Н.Ф. та В.Ф. Дехтярьових, нащадків М.Френкеля та М.Лашавера. Позбавлені ще чіткої внутрішньої структури й форм юридичного регулювання, вони, однак, залучали вже до дії капіталу як мінімум пари осіб, дозволяючи тим самим значно розширити масштаб та якість останньої /зокрема, найнижчий рівень концентрації тієї ж робочої сили сягав тут вже 20-50, середній - 120-140, а найвищий - 460 чоловік, що принаймні вдвічі більше від показників попереднього етапу/.

Подальшим пошуком шляхів навершення до галузі все більшої кількості грошових сум пояснюється й створення в ній об'єднань

повних, на вірі та командитних організацій, розквіт яких прийшовся на період машинної індустрії /тоді як кустарне ремесло не знало їх зовсім, а мануфактура – лише три фірми: "Вл. Каменський і К^о", "Сини К.Гільдербрандта та Пріо", "Б.Р.Ремпель"/. Товариства повні та на вірі /а їх до 1914 року виникло близько 15/ згуртовували навколо себе виключно родичів, а командитні організації /загальною кількістю понад 50/ – ще й фінансові ресурси довільного числа сторонніх вкладників /чим, мабуть, краще за все й пояснюється така значна перевага цих останніх над корпораціями суто родинними/. Дана форма власності була також кроком вперед у справі укрупнення самого виробництва /в плані централізації початкових внесків – у 1,5 – 2, з точки зору концентрації працюючих – в 1,2 – 2,4 рази/, розширення його асортименту та конкурентоздатності, підвищення /в середньому у 2–3 рази/ рівня технічної озброєності. Маючи відпрацьовану процедуру заснування, чітку внутрішню структуру /правління, ревізійна комісія, директорат/ та ієрархію підприємств, а також певну систему розподілу внесків та перерозподілу прибутків, вона являла собою досить стійкий вид прояву приватновласницької ініціативи. Й лише той факт, що в разі банкрутства компаньони відповідали за повернення раніш отриманих кредитів усіма своїми коштами /до особистого майна включно/ завадив їй стати вершиною процесу акціонування взагалі.

На початку 70-х р.р. XIX ст. в сільськогосподарському машинобудуванні України з'являється також останній /й самий досконалий/ тип асоціативних об'єднань – акціонерно-пайові компанії. Всього до 1912 р. тут було відкрито 41 подібного роду структуру, причому найактивніше процес фундації протікав в період з 1890 по 1899 та з 1901 по 1907 р.р. /почали свою діяльність відповідно

21 та 9 суб'єктів дослідження, або 73,8% загальної кількості їх. 18 спілок виникли на базі створених раніше підприємств індивідуальної власності, а 6 трансформувались в акціонерні з попередніх форм усуспільнення. Найвідомішими серед них слід вважати товариства "Белліно-Фенлеріх", "Гельферіх-Саде М.", "Грієвз Дж. і К^о", "Фільверт і Дедіна", "І.І.Ген", "Р. і Т.Ельворті".

Кожна з вищезгаданих фірм мала свою /уніфіковану, до речі, в межах всієї держави/ внутрішню структуру: так, вищим органом розпорядчої влади тут вважалися Загальні Збори вкладників, всі поточні питання вирішувалися призначеним ними Правлінням на чолі з Директором, яких регулярно перевіряла Ревізійна Комісія. Права та обов'язки компанії фіксувалися у спеціальному Уставі, що його особисто затверджував сам імператор, а основні результати її діяльності – у щорічних друкованих звітах. Та на відміну від командитних організацій, котрі теж були подібно злагожені /див.вище/, акціонерна компанія гарантувала своїм членам, в разі невдачі справи, втрату не всіх їх накопичень взагалі, а лише тієї частки останніх, яка у вигляді капіталу була інвестована у промисловість безпосередньо.

Акціонерні товариства були потужними концентраторами всіх без виключення виробничих фондів. Зокрема, з точки зору робочої сили мінімальний рівень зайнятості на належних їм підприємствах складав від 43 до 200, середній – від 250 до 600, а найвищий сягав навіть 1.220–1.900 робітників на один завод. Теж саме можна сказати й відносно технічної озброєності, асортименту готової продукції, централізації капіталів. Загалом складаючи до 30% усієї галузі, асоційовані виробники постачали на село до 60% знарядь та машин /дані 1913 р./.

У висновках визначено основні підсумки дослідження, а згру-

повані у додатку різнопланові таблиці пояснюють, ілюструють та конкретизують головні моменти текстуального викладу.

На захист виносяться такі положення:

1. Історія акціонування сільськогосподарського машинобудування України доби капіталізму може бути представлена як тридцятирічний процес, що включає в себе: а/ причини, б/ безпосередні передумови явища, в/ його конкретний перебіг;
2. Становлення та розвиток дольових союзів на даній, початковій стадії вивчення питання слід розглядати перш за все під кутом зору загального стану внутрішнього ринку як середини ХУІІІ, так і початку ХІХ-ХХ століть;
3. Прогресивні зміни в структурі сільського господарства та викликане ними підвищення попиту на вдосконалену агрономічну техніку заклали підвалини зародженню національної галузі по виробництву її;
4. Почавшись з одноособової форми власності, сільськогосподарське машинобудування України через деякий час відчуло такі недоліки останньої, як нестача капіталів й зв'язана з нею неможливість повною мірою задовольняти потреби інтенсифікуючого землеробства та тваринництва у знаряддях. Почався пошук більш досконалих способів організації виробництва їх на шляху залучення до справи додаткових фінансових ресурсів;
5. Реальне втілення його в життя відбувалося в межах: а/ архаїчного союзу типу "Іванов + Петров", "Батько + син"; б/ торгового дому /куди входили лише родичі/ й командитної організації /яка, на відміну від попереднього, мала змогу оперувати вже й капіталами сторонніх осіб/; в/ товариства на паях та акціонерного об'єднання з їх головною рисою — обмеженою відповідальністю вкладників в разі невдалого закінчення спільної справи.

Й шлях цей супроводжувався, з одного боку, поступальною центра- лізацією капіталів, концентрацією робітництва, технічного потен- ціалу, розширенням асортименту, а з іншого – процесом створення внутрішніх структур вищезначених об'єднань /Загальні збори вклад- ників, Правління, директорат, Ревізійна комісія, т.ін./ та форму- ванням системи цінних паперів.

Зміст і положення дисертації викладено в таких публікаціях автора:

1. Концентрация производства и рабочей силы в сельскохозяй- ственном машиностроении – предпосылка зарождения классовой борьбы рабочих дореформенной Украины // Рабочий класс Украины в общерос- сийском революционно-освободительном движении. Об. научных трудов. – Киев, 1988. – С.С.19–28.

2. Дворянське підприємництво як фактор формування буржуаз- них елементів в машинобудуванні дореформеної України // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Випуск 16. – Київ, 1990. – С.С. 22–28.

3. Крестьяне-предприниматели в сельскохозяйственном машино- строении Украины /60–90-е гг. XIX ст./ // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки. Общественно-политические чтения. 1998 г. – Киев, 1989. – С.С.17–20.

4. Некоторые общие вопросы концентрации производства сель- скохозяйственных орудий и машин дореформенной Украины // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки. Тезисы общественно-поли- тических чтений. – Киев, 1989. – С.С.85–88.

5. Соотношение технического и социального прогресса в общест- венном развитии Украины в XVIII–XIX в.в. // Взаимодействие техничес- кого и социально-экономического развития в период капитализма

/Информационные материалы/. - Свердловск, 1989. - С.С.60-62.

6. Економічна боротьба робітників заводів оільськогосподарського машинобудування України у 1905-1907 р.р. // Первая российская революция 1905-1907 г.г. в свете нового исторического мышления Тезисы докладов и сообщений республиканской научной конференции. - Горловка, 1990. - С.С.67-69;

Mashkin Alexander. The genesis and development of share companies in the agricultural machine-building of Ukraine (XIX-th - beginning of the XX-th century). Dissertation for the scientific degree of candidate of historical science on the following speciality 07.00.02.- History of Ukraine. Institute of the History of the Ukraine, the National Academy of sciences of the Ukraine.-Kiev,1995.

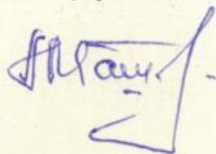
The objective process of development of wide scale inner market in the XIX-th - beginning of the XX-th century had a stimulating effect the appearance in this country of such an vitally important branch of industry as the production of agricultural tools and machines. The enterprises, owned by one person, and dominant at the beginning of the process, were gradually replaced by ones more effective under market conditions, which functioning was based on the share foundation like an archaïk alliance, full-scale and trust society, share company. Finally they occupied the leading positions in the branch.

Машкин А.Н. История зарождения и развития акционерных объединений в сельскохозяйственном машиностроении Украины /XIX - начало XX ст./ . Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 - История Украины. Институт истории Украины НАН Украины. Киев, 1995.

Объективный процесс развития широкомасштабного внутреннего рынка в Украине XIX - начала XX в.в. стимулировал появление здесь такой жизненно важной отрасли промышленности, как производство сельскохозяйственных орудий и машин. На смену доминировавшим в начале процесса предприятиям единоличного владения постепенно

приходили более эффективные в условиях рыночных отношений предприятия, основанные и функционировавшие на разного рода долевых объединениях /архаические союзы, товарищества полные и на вере, акционерно-паевые компании/. В конце концов они-то и заняли ведущее положение в отрасли.

Ключові слова: сільськогосподарське машинобудування,
акціонування.

AB 32.224

Підписано до друку 14.02.95 Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 0,9. Обл. вид. арк. 1,0.
Тираж 100. Зам. 107 1995 р. Безплатний
Поліграф. д-це Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4